թյուն որոնելու համար, վերջիններս նրանց դիմավորեցին հրացանների համազարկերով, որը հայերից խլեց 400 կյանք[72]։

Հայերը թեմալական զորքերի դեմ հերոսաբար մարտնչում էին պաշարված Ադանայում, Զեյթունում, Սիսում, Քեսաբում և այլ հայաբնակ քաղաքներում և գյուղերում։ Բոլորն էլ ունեցան նույն վախճանը, ինչ որ Հաճընը և Մարաշը։

Կիլիկիահայերի այդ օրհասական պայքարը շարունակվեց մինչև 1921 թ. աշունը։ Հոկտեմբերի 20-ին Անկարայում Ֆրանսիայի և թեմալական Թուրքիայի միջև կնքվեց պայմանագիր, որով վերջ տրվեց պատերազմական գործողություններին Կիլիկիայում և Ֆրանսիան իր զորքերը հեռացրեց Կիլիկիայից։ Անկարայի կառավարությունը դարձավ Կիլիկիայի տեր ու տիրականը։ Ֆրանսիական մոնոպոլիստները, որոնք շահագրգռված էին վերականգնել իրենց նախկին դիրքերը Թուրքիայում և որոնց թելադրանքով էլ ֆրանսիական կառավարությունը Կիլիկիան զիջեց Թուրքիային, փոխարեն թեմալական կառավարությունից ստացավ մի շարք կոնցեսիաներ։

Այսպիսով, այն, ինչ որ ԻԲԲԻհատականներին չհաջողվեց անել Մեծ եղեռնի օրերին կիլիկիահայության նկատմամբ, հինգ տարուց հետո հաջողվեց կատարել նրանց հայաջինջ քաղաքականության հետևողական շարունակողներին՝ թեմալականներին։ Այդ երկրորդ գենոցիդը, որին զոհ գնացին 30 հազարից ավելի կիլիկիահայեր, այս անգամ կատարվեց մեծ պետություններից՝ Ֆրանսիայի թողտվությամբ։ Կիլիկիան ևս դատարկվեց հայությունից։

Թեմալական կառավարությունն իր հայաջինջ քաղաքականությունը շարունակեց թե՛ Անդրկովկասի և թե՛ հունական ճակատներում։ Երբ 1922 թ. սեպտեմբերի 9-ին թեմալական զորքերը ներխուժեցին Զմյուռնիա և ծովափնյա վայրերը, սրի քաշեցին ինչպես հույն, այնպես էլ հայ խաղաղ բնակիչներին։ Նրանցից շատերը՝ կանայք, երեխաներ, ծերեր նետվեցին Զմյուռնիայի նավահանգիստը, որպեսզի մի կերպ ազատվեն։ Հույներով և հայերով լեփ-լեցուն տասնյակ նավեր թեմալականների թնդանոթների համազարկով ջրասույզ եղան։ Մովը ներկվեց անմեղ զոհերի արյունով։

4. ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՄԱՐՏԵՐԸ

Երիտթուրքերի կողմից կազմակերպված համատարած սպանդի պայմաններում արևմտահայերը, այնուամենայնիվ, երկրի մի շարք շրջաններում անհավասար կռիվ մղեցին թշնամու գերազանց ուժերի դեմ։ Նրանց ինքնապաշտպանության մարտերը մղվում էին առանց ծրագրի, տարբերաբերեն, մեկը մյուսից անջատ։ Հերոսական պայքարի շնորհիվ Վանում, Շատախում, Մուշում, Սասունում, Մուսա լեռան (Ջեբել Մուսա) վրա, Շապին-Կարահիսարում, Ուրֆայում տասնյակ հազարավոր կյանքեր փրկվեցին Թուրքական յաթաղանից։

Հայերի ինքնապաշտպանության ամենանշանակալի դրվագը Վանի հերոսամարտն էր։ Տակավին 1915 թ. փետրվարին Վանի նահանգապետ՝ Ջևդեթ փաշան հայտարարել էր. «Հայերի ու ասորիների հետ մենք հաշիվ տեսանք Ադրբեջանում (խոսքը Իրանական Ադրբեջանի մասին է — խմբ.)։ Վանի հա-

72 Տե՛ս «Պահակ». Լրագիր, Բոստոն, 1920, № 54։

յերի հետ պետք է նույն ձևով վարվել»[73]։ Այդ նպատակով նա Կարինից լրացուցիչ զորքեր ստացավ։

Ապրիլի կեսերին Արճեշում, Շատախում, Հայոց Ձորի շրջանի գյուղերում և Վանի վիլայեթի այլ հայաբնակ վայրերում թուրքական զորքերն ու ոստիկանությունը սկսեցին զանգվածային կոտորածներ։ Միայն Վանա լճի հյուսիսային շրջանում նրանք երեք օրվա ընթացքում սրի քաշեցին 24 հազար հայ։ Հարյուրավոր գյուղացիներ, համառ կռիվներ մղելով, նահանջեցին Վան և քաղաքի բնակիչների հետ միասին սկսեցին եռանդուն կերպով նախապատրաստվել ինքնապաշտպանության։ Վանի Այգեստան թաղամասում տեղի բնակիչներից կազմված ինքնապաշտպանության խորհուրդը Արմենակ Եկարյանի, Եկարիշ Փանոս Թերլեմեզյանի, Արամ Մանուկյանի, Գրիգոր Բուլղարացու ու Հրանտ Գալիկյանի գլխավորությամբ կազմակերպեց քաղաքի պաշտպանության գործը։ Այդ նույն ժամանակամիջոցում զինվորական մարմին ստեղծվեց նաև Վանի կենտրոնում՝ ուսուցիչ Հայկ Քոսյանի ղեկավարությամբ։ Ապրիլի 20-ին թուրքական կանոնավոր զորամասերը հարձակվեցին քաղաքի վրա, սակայն հայերի զինված ջոկատները նետ մղեցին նրանց գրոհը։ Մի քանի օրից հետո թշնամին վերստին անցավ հարձակման։ Համառ մարտեր տեղի ունեցան թուրքերի գերակշռող ուժերի և քաղաքի պաշտպանների միջև։

Փանոս Թերլեմեզյանը ճայդուկի հագուստով

Հայերի ռազմամթերքն անբավարար էր։ Նրանք լիովին մեկուսացված էին արտաքին աշխարհից և ոչ մի օգնություն չէին ստանում։ Սակայն Վանի պաշտպաններն իրենց կազմակերպվածության ու հնարամտության շնորհիվ կարողացան սեփական միջոցներով զենք ու ռազմամթերք պատրաստել։ Նրանք ստեղծեցին հատուկ արհեստանոցներ, ուր ոչ միայն վերանորոգում էին փչացած զենքերը, այլև արտադրում նորերը։ Համատ զինագործների ղեկավարությամբ վանեցիները պատրաստեցին փամփուշտներ, վառոդ, նռնակներ և նույնիսկ ձուլեցին ատրճանակներ։ Կազմակերպվեցին բանվորական հատուկ ջոկատներ՝ պաշտպանական կառույցներ ստեղծելու նպատակով, ինչպես նաև պարենի ու մատակարարման և բժշկա-սանիտարական

---

73 Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի արխիվ, գ. «Հայերի ոչնչացման թուրքական քաղաքականությունը» (փաստաթղթեր), թ. 178։ Ինքնապաշտպանության մարտերի մասին մանրամասն տե՛ս նաև Ե. Ղ. Սարգսյան, Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում 1914—1918, Երևան, 1964, էջ 278—289։

74 Արտակ Դարբինյան, Հայ ազատագրական շարժման օրերէն (հուշեր, 1900-էն 1940), Փարիզ, 1947, էջ 275—277։

բաժիններ։ Հիմնվեց հատուկ բյուրո, որն արձանագրում էր դեպքերը, կազմում և տարածում ամենօրյա հաղորդագրություններ։

Ինքնապաշտպանական գործողությունները ծավալվեցին հիմնականում Այգեստանում, որը շրջապատված լինելով կառավարական զորքերի կողմից, կտրված էր քաղաքի կենտրոնից։ Այգեստանի պաշտպանության շտաբը կազմակերպեց հրաձգային գումարտակներ, ոստիկանական ջոկատ՝ քաղամասի ներսում կարգ ու կանոնին հետևելու համար, վիրակապության կայան և հիվանդանոց։ Քաղաքի պաշտպանների մեջ իշխում էր խստագույն կարգապահություն ու կազմակերպվածություն։ Կատաղի կռիվների ժամանակ մարտիկներին ոգևորելու համար դպրոցականներից կազմված «Ցանֆառ» փողային նվագախումբը «Մարսելյազ» և հայկական ժողովրդական երգեր էր նվագում[75]։ Վանի բոլոր բնակիչները համակված էին մի գաղափարով՝ լավ է մեռնել, քան թե անձնատուր լինել Թուրք դահիճներին։ Նրանք, ովքեր զենք ունեին, գնում էին կռվելու թշնամու դեմ, իսկ մնացածները ամրություններ էին կառուցում։ Մարտերին մասնակցում էին աղջիկներ, անչափահաս պատանիներ։ Կանայք խնամում էին հիվանդներին ու վիրավորներին, պահում երեխաներին և մարտիկների համար հագուստ կարում։

Չնայած քաղաքի համարյա չդադարող հրետանային գնդակոծմանը (Վանի վրա արձակվեց մոտ 16 հազար արկ), Թուրքերին չհաջողվեց ընկճել նրա պաշտպանների ոգին։ Թուրքական հրետանու կողմից քանդված ամրությունները գիշերները վերստին վերականգնվում էին։ Բազմական գործողությունները կատաղի բնույթ ընդունեցին։ Դիրքերը հաճախ ձեռքից-ձեռք էին անցնում։ Թուրքերին այդպես էլ չհաջողվեց կոտրել հայերի դիմադրությունը։ Վանի պաշտպանությունը տևեց 27 օր։ Փանոս Թերլեմեզյանը բնութագրելով Վանի հերոսամարտը, նշում էր, որ այն «բացարձակապես ժողովրդական պատերազմ էր և որը այս ու այն կուսակցության և անհատներու վերագրելը հիմնովին թյուրիմացություն մ'է»[76]։

Մայիսի 16-ին Թուրքերը լուր առնելով, որ մոտենում են ռուսական զորամասերն ու հայ կամավորները, վերջին անգամ գնդակոծեցին քաղաքն ու հեռացան։ Հաջորդ օրը երեք հայ կամավորական ջոկատները Վարդանի հրամանատարությամբ մտան Վան։ Մայիսի 19-ին Վան մտավ նաև ռուսական բանակը՝ գեներալ Նիկոլաևի հրամանատարությամբ։ Ժողովրդի ցնծությանը չափ ու սահման չկար։

Ռուսական բանակի հրամանատարությունը Վանի ժամանակավոր նահանգապետ նշանակեց Ա. Մանուկյանին։ Վանում արագ կերպով կյանքն իր հունի մեջ էր մտնում։ Սակայն այդ կանոնավոր ընթացքը շուտով խաթարվեց, երբ ռուսական զորամասերը 1915 թ. հուլիսի 16-ին հեռացան քաղաքից։ Անակնկալ նահանջի հրամանը տեղական բնակչությանը դժվարին կացության մեջ դրեց։ Հայերն ստիպված էին թողնել քաղաքը։ Սկսվեց խուճապ։ Փոխադրական միջոցները չէին բավարարում, ուստի և բնակիչների հոծ զանգվածներն ստիպված էին մեծ մասամբ ոտքով շարժվել դեպի հյուսիս՝ ռուսական սահմանը։ Հեռանալով քաղաքից, հայերը հրկիզում էին տներն ու գույքը։

---

75 Արսեն Հացագործյան. Ապրիլյան հերոսամարտը (ականատեսի հուշերը). «Սովետական Հայաստան», 1965, № 4, էջ 33։

76 «Վան-Տոսպ», 1916, ապրիլ, № 22—23, էջ 11։

«Ոչ մեկ արգելք,— գրում է Ա. Եկարյանը,— կրնար հետ կեցնել ժողովուրդը։ Վանեն մինչև Իգդիր երկարող ճամփան ծածկված էր խուճապահար ժողովրդին անվերջ բազմությամբ... Մայրը կորսուցուցած էր իր տղան, հայրը՝ իր ընտանիքը, լաց ու աղաղակ ամեն կողմ։ Սրտաճմլիկ տեսարան մը, զոր ոչ մի գրիչ կարող է նկարագրել։ Բազմությունը կը հառաչանա դանդաղ, հուսահատ, ինչպես մահվան թափորը»[77]։ Վանի գաղթականներին ճանապարհին միացավ նաև շրջակա գյուղերի բազմահազար բնակչությունը։ Թուրքական զորամասերը, օգտվելով ստեղծված կացությունից, անցան հարձակման և արագորեն գրավեցին Արճեշը։ Վանից դեպի հյուսիս տանող ճանապարհը կտրվեց և գաղթականների մի մասը ստիպված էր շարժվել դեպի արևելք՝ Հարավային Ադրբեջան։ Նրանց մեծ մասին, այնուամենայնիվ, հաջողվեց լեռնային կածաններով անցնել Անդրկովկաս։

Ռուսական զորքերի ետ քաշվելուց հետո Թուրքերը, Ջևդեթ փաշայի գլխավորությամբ, մտան Վան, բայց մի քանի օր հետո Կովկասյան բանակը նորից հարձակման անցնելով, Թուրքերին վռնդեց Վանից ու վերստին տիրացավ քաղաքին։ Վանում գտնվելու այդ կարճատև ժամանակամիջոցում արյունարբու Ջևդեթ փաշան սրի քաշեց այն մի քանի հարյուր հայ երեխաներին ու կանանց, որոնք չէին հասցրել հեռանալ քաղաքից։ Նա այրեց կանգուն մնացած տները և քաղաքը հիմնովին կողոպտեց։ Վան մտած ռուսական զորքերը հայտնաբերեցին Թուրքական գազանությունների թարմ հետքեր։

Վանից բացի հերոսական ինքնապաշտպանության դիմեցին նաև Շատախի շրջանի Վարպ, Դարմուն, Շուշանց գյուղերի հայերը։ Նուրջ երկու շաբաթ թշնամու գերազանց ուժերի դեմ մարտնչելուց հետո շատախցիները մեծ զոհերի գնով, ճեղքեցին Թուրք հրոսակների օղակը, հասան Վան և միացան Վանի պաշտպաններին։

1915 թ. մայիսին Թուրքական զորքերին համառ դիմադրություն ցույց տվեցին նաև Տարոնի հայերը։ Սակայն թշնամու գերազանց ուժերի դեմ նրանք ի վիճակի չեղան երկար պահել իրենց դիրքերը։ Տարոնի դաշտի բնակչության դիմադրությունը կոտրելով, Թուրքական զորքերը մոտեցան Մուշին և պաշարեցին քաղաքը։ Մուշի հայ բնակչությունը համառ դիմադրություն ցույց տվեց։ Պատսպարվելով եկեղեցիներում և քարե տներում, քաղաքի հայերը չորս օր (հուլիսի 11-ից մինչև 14-ը) մարտնչում էին Թուրքերի դեմ, սակայն, ինչպես նկարագրում է Բրայսը, գերմանական սպաների հրամանատարությամբ գործող Թուրքական թնդանոթները խարխլեցին հայերի դիրքերը։ Հայ մարտիկները պաշտպանվում էին մինչև վերջին շունչը։ Մուշի սանջակի 59 հազար հայերից փրկվեց միայն 9 հազար մարդ, որոնց հաջողվեց ապաստանել Սասնա լեռներում և շարունակել իրենց հերոսական պայքարը[78]։

Թուրքական զորքերը, կոտորելով դաշտավայրի բնակչությանը, շարժվեցին դեպի Սասուն։ Բայց սասունցիները տեղեկանալով, որ Արևմտյան Հայաստանի շրջաններում Թուրքերը բնաջնջում են հայ բնակչությանը, համա-

---

77 Ա. Եկարյան. Հուշեր, էջ 249։

78 Տե՛ս Bryce Viscount, The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire. Documents presented to Viscount Grey of Folodon. London, 1916, p. 82.

խմբվեցին և երդվեցին դիմակայել մինչև վերջին ուժերը։ Նրանք մի բանի ամիս շարունակ հերոսաբար պայքարեցին մոտ 30 հազարանոց թուրքական բանակի դեմ։ Ինքնապաշտպանությունն ստացավ օրհասական բնույթ։ Կռվին մասնակցեցին նաև կանայք ու երեխաները, զենք չունեցողները պաշտպանվում էին բահերով, քարերով։ Համոզվելով, որ ուղղակի զոհերը նպատակին չեն հասնում, թուրքական հրամանատարությունը որոշեց պաշարել Սասունը, կտրել արտաքին աշխարհից և սովամահ անելով վերջնել այն։ Թուրքական հրետանին անդադար գնդակոծում էր սասունցիների դիրքերը։ Պաշտպանները ուժասպառ էին լինում։ Ամեն օր տասնյակ մարդիկ մահանում էին քաղցից։ Հուլիսի 22-ին թուրքական հրոսակները ձեռնարկեցին իրենց վերջին դրոհը և գրավեցին Անտոթ ու Քեփին լեռները։ Այլևս չուներով դիմադրելու ոչ մի հնարավորություն, կենդանի մնացածները բաժանվեցին առաձին խմբերի, բարձրացան լեռները և թաքնվեցին կիրճերում ու անտառներում։ Երբ ռուսական զորքերը մոտեցան Մուշին ու Սասունին, նրանք՝ թվով 5000 մարդ, դուրս եկան թաքստոցներից։

Զեյթունի հայ ազգաբնակչությունն ունկնդրելով Կիլիկիայի կաթողիկոս Սահակի հորդորներին, որը հավատացել էր թուրքական իշխանությունների կեղծ խոստումներին, այս անգամ չկարողացավ կազմակերպել իր ինքնապաշտպանությունը։ Թուրք դահիճները նախօրոք գլխատել էին հերոս Զեյթունի ռազմական ուժը։ Դեռ 1914 թ. բանտարկվել էին 42 այրի ընկնող զեյթունցիներ, այդ թվում 1895 թ. հերոսական ինքնապաշտպանության ղեկավար, 1908 թ. Զեյթունի քաղաքագլուխ Նազարեթ Չաուշին, որին բանտում թունավորեցին և սպանեցին։ Սակայն երիտասարդության մի մասը մերժեց չդիմադրելու առաջարկությունները և միանալով թուրքական բանակից խուսափած և Զեյթունի լեռներում ապաստանած հայ զինվորներին, սկսեց փոքրիկ խմբերով հարձակումներ գործել թշնամու զորամասերի վրա։ Հաճախակի իջնելով լեռներից, նրանք ազատում էին տեղահանված ու դեպի Միջագետք քշվող զեյթունցիներին։ Ինքնապաշտպանական մարտերը Զեյթունում շարունակվեցին շուրջ երեք ամիս։ Չնայած դրան, 1915 թ. մայիսին թուրքական զորքերին ի վերջո հաջողվեց գրավել Զեյթունը և ոչնչացնել տեղում մնացած հայ բնակչությանը։

Հայ ժողովրդի հերոսական պայքարի փառահեղ էջերից էր նաև Մուսա լեռան ինքնապաշտպանությունը, որին նվիրված է ավստրիական հայտնի գրող Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան քառասուն օրը» նշանավոր վեպը, որը թարգմանվել է շուրջ 30 լեզուներով։

1915 թ. հուլիսի 13-ին թուրքական իշխանություններն Անտիոքի ծովախորշի մերձակայքում գտնվող Սուեդիայի հայկական վեց գյուղերի (Յողունօլուք, Խդրբեգ, Քեբուսին, Բիթիաս, Հաջի-Հաբիբլի, Վազրֆ) բնակիչներին հրամայեցին վաճառել իրենց ամբողջ ունեցվածքը և պատրաստվել ճանապարհ ընկնելու դեպի Միջագետք։ Ի պատասխան դրան հայերը որոշեցին դիմադրել մինչև արյան վերջին կաթիլը։ Մոտ հինգ հազար տղամարդիկ, կանայք ու երեխաներ իրենց անասունների հետ բարձրացան ծովափից վեր խոյացող անառիկ ու ժայռոտ Մուսա լեռը։ Սուեդիահայերից շատ քչերը զենք ունեին՝ շուրջ 350 հրացան, 50 ատրճանակ և 200 դաշույն։ Նրանք ընտրեցին պաշտպանության կոմիտե՝ Եսայի Յաղուբյանի ղեկավարությամբ։ Յաղուբյանի մարտական դինակիցներն էին Պետրոս Տմյարյանը, Զեյթունի ող-

բերդության մասնակցած, հրաշքով տարագրությունից փախած ու իր ծննդավայրը՝ Ցողուն-օլուք հասած Տիգրան Անդրեասյանը, Հակոբ Քարակյոզյանը և ուրիշներ։ Մուսալեռցիներն ստեղծեցին յուրահատուկ ռազմական ճամբար՝ խրամատներ փորեցին, ճանապարհներն ու արահետները փակեցին, լեռան մատույցները շրջապատեցին փշալարերով և ժայռաբեկորներից պատնեշներ կանգնեցրին։

Հուլիսի 21-ին թուրքական մոտ յոթ հազար զինվորներ սկսեցին հարձակումը Մուսա լեռան վրա։ Վաղ առավոտից մինչև ուշ գիշեր նրանք ամեն կողմից գրոհում էին, փորձելով ճեղքել հայերի պաշտպանությունը և ներխուժել ճամբարը։ Սակայն նրանց գրոհները ետ մղվեցին։ Կանգ չառնելով գոհերի առաջ, թուրքական զորամասերը դիմում էին նորանոր հարձակումների։

Այդ անօրինակ պաշտպանության մասնակիցներից մեկը պատմում է. Թուրքական հրանոթն իր կրակով մեծ վնասներ էր պատճառում հայերին։ Պաշտպանության ղեկավարները որոշեցին լռեցնել այն։ Եվ նրանց հանձնարարությամբ լավագույն հրաձիգներից մեկն անկասելի մոտենալով թուրքական դիրքերին, դիպուկ կրակոցներով սպանեց չորս հրետանավորների ու գերի վերցրեց մարտկոցի հրամանատարին[79]։

Առաջին անհաջող գրոհներից հետո թուրքական զորքերը Մուսա լեռան գագաթը տանող բոլոր արահետներով ձեռնարկեցին նոր հարձակում։ Պաշտպանության կոմիտեն, փորձելով կանխել թշնամու առաջխաղացումը, իր ուժերը ցրեց բոլոր ուղղություններով և դրանով թույլ տվեց տակտիկական լուրջ սխալ։ Թուրքերն օգտվեցին դրանից, իրենց հիմնական հարվածը կենտրոնացրին գլխավոր անցման տեղում և առաջանալով, գրավեցին մի շարք կարևոր բարձունքներ։ Վատահ իրենց հաղթանակին, նրանք գիշերն անցկացրին անտառում, մտադրվելով լույսը բացվելուն պես անցնել նոր հարձակման և վերջնական հաշվեհարդար տեսնել ինքնապաշտպանների հետ։ Թուրքերի այդ վրիպումը փրկեց մուսալեռցիներին։ Գիշերը նրանք շրջապատեցին թուրքական զորքերին և կրակ բացելով, ամեն կողմից գրոհի նետվեցին։ Այդ անսպասելի հարձակումից հանկարծակիի եկած թուրքերը խուճապահար փախուստի դիմեցին, թողնելով ռազմադաշտում 200 սպանված։ Լուսադեմին ամբողջ անտառը մաքրված էր թշնամու զինվորներից[80]։

Այդ պարտությունից հետո թուրքական հրամանատարությունը նոր ուժեր կենտրոնացրեց, հասցնելով իր զինվորների թիվը քսան հազարի։ Մուսա լեռը ցամաքից դարձյալ շրջապատվեց խիստ օղակով։ Ինքնապաշտպանների գլխին կախվեց սովահարության վտանգը։ Դրությունը օրհասական էր դառնում։ Մնում էր փրկության միակ ուղին՝ միջերկրական ծովը, որի ժայռապատ ափը թշնամին չէր կարողացել պաշարել։ Ինքնապաշտպանության ղեկավարները կազմեցին երեք օրինակից մի նամակ և տվեցին երեք լավագույն լողորդներին։ Սրանք պետք է հասցնեին այդ նամակները Անտիոքի ծովախորշով անցնող Անտանտայի երկրների նավերին։ Այդ նամակներում մուսալեռցիները խնդրում էին՝ փրկել իրենց ընտանիքներին և զենք ու պարեն տալ՝ հակառակորդի դեմ պայքարը շարունակելու համար։

Սակայն օրերն անցնում էին, իսկ հորիզոնի վրա և ոչ մի նավ չէր երևում։

---

79 Տե՛ս Անրի Բարբս, В стране ужаса. Мученица Армения, Тифлис, 1919, стр. 64.
80 Տե՛ս նույն տեղում։

վում։ Այդ ժամանակամիջոցում կանայք պատրաստեցին երկու դրոշակ. մեկի վրա անգլերեն գրված էր «Քրիստոնյաներն ազատ են ապրում, փրկեցեք մեզ», իսկ մյուսի վրա նկարված էր մի կարմիր խաչ։ Դրոշակներն ամրացվեցին երկու բարձր ծառերի կատարներին։

Պաշտպանության 53-րդ օրը Մուսա լեռան ափին մոտեցավ ֆրանսիական «Cuichen» (Կիշեն) ռազմանավը։ Մի քանի կտրիճ մուսալեռցիներ լողալով հասան նավին և իրենց խնդրանքը հաղորդեցին նավապետին։ Վերջինս այդ մասին տեղեկացրեց էսկադրայի հրամանատարին, որը հանձն առավ հայերին դուրս բերել շրջապատումից։ Այդ գործում քիչ դեր չխաղաց ֆրանսիական նավի սպա Տիրան Թեքիյանը։ Շուտով ափին մոտեցան ֆրանսիական «Ժանն դ'Արկ» շոգենավը և անգլիական մեկ նավ՝ ռազմանավերի ուղեկցությամբ։ Ռազմանավերի հրետանային կրակի պաշտպանության տակ մուսալեռցիներն իրենց ընտանիքներով (ավելի քան 4 հազար մարդ) հաջողությամբ տեղափոխվեցին նշված նավերը։ Սեպտեմբերի 14-ին նրանք հասան Պորտ-Սաիդ, ուր և բնակություն հաստատեցին։

Այսպես, չենթարկվելով Միջագետք աքսորվելու Թուրքական կառավարության հրամանին, ուր նրանց տանջալից մահ էր սպասում, Մուսա լեռան հայերը փրկվեցին՝ շնորհիվ իրենց խիզախության ու տոկունության։

Հայ ազգաբնակչությունը Թուրք բռնակալներին զինված դիմադրություն ցույց տվեց Անատոլիայի նաև այլ շրջաններում։

Շապին-Կարահիսարում շուրջ 5000 հայեր, հրաժարվելով դենքը հանձնել իշխանություններին և տեղաշարժվել Միջագետք, 1915 թ. հունիսի 3-ից մինչև նույն ամսի վերջը համառ մարտեր մղեցին Թուրքական 10-րդ կորպուսի զորամասերի դեմ։ Նրանք գրավեցին քաղաքի միջնաբերդը, որտեղ ետ էին մղում թշնամու անընդհատ հարձակումները։ Շապինկարահիսարցիների հերոսամարտերում աչքի ընկան Ավագ Տյուրիկյանը, Գարեգին Կարմիրյանը, Շապուհ Օգանյանը, Գասպար Ղուկասյանը, Իսրայել Օգանը, Վահան Հյուսիսյանը և Հմայակ Գարակյոզյանը[81]։

Թուրքական հրամանատարությունը Երզնկայից ու Սվազից օժանդակ զորամասեր փոխադրելով, ուժեղացրեց գրոհները և թնդանոթներով ռմբակոծեց միջնաբերդը։ Հայերը արիաբար ետ էին մղում թշնամու բոլոր գրոհները։ Սակայն պարենի և զինամթերքի խիստ պահանջ էր զգացվում։ Հայերը ստիպված մարտերով նահանջում են դեպի Շապին-Կարահիսարին կից հինավուրց բերդը, որը գտնվում էր լեռան գագաթին։ Ինքնապաշտպանությունը ղեկավարելու համար կազմվեց զինվորական խորհուրդ՝ Ղուկաս Տեռվլաթյանի գլխավորությամբ։ Կազմվեցին նաև մարտական խմբեր։ Թուրքական զորքերը չկարողացան ընկճել հայերի համառ դիմադրությունը, նրանք արիաբար ետ էին մղում թշնամու բոլոր գրոհները։ Թուրք կուսակալը ստիպված բանագնաց ուղարկեց հայերի մոտ՝ հանձնվելու առաջարկով, որին հայերը պատասխանեցին. «Մեռնելու երկու ձև կա. պատվավոր և անպատիվ մահ. Թող աշխարհը բան, թե շապինկարահիսարցիք պատվով մեռան»[82]։

---

81 «Ժուշամատյան մեծ եղեռնի, 1915—1916», Բեյրութ, 1965, էջ 774։ Տե՛ս նաև Արամ Հայկազ, Շապին-Գարահիսար ու իր հերոսամարտը, Նյու-Յորք, 1957, էջ 115—116։

82 «Ժուշամատյանս...», էջ 777։

Հայերը շարունակեցին իրենց հերոսական ինքնապաշտպանությունը։ Գնալով հայերի դրությունը բարդանում էր. սպառվում էին պարենը ու զինամթերքը, չրի խիստ պահանջ էր զգացվում, դեղորայք չկար։ Այլևս պաշտպանվելու հնարավորություն չմնաց։ Որոշվեց, որ կռվող մարտիկները գիշերվա խավարում ճեղքեն թուրքական շղթան և դուրս գան հարևան շրջանները, որտեղից զուցե կարողանան օգնություն կազմակերպել բերդում մնացածներին։ Որոշման համաձայն Շապին-Կարահիսարի հերոսները բավականին զոհեր տալով, ճեղքեցին թշնամու մահաբեր օղակը։ Հունիսի վերջին թուրքական հրոսակները ներխուժեցին բերդը և սրախողխող արին մինչև վերջին մարդը։ Շապին-Կարահիսարի հերոսական ինքնապաշտպանությունը տևեց 27 օր։

Պակաս հերոսական չէր հայերի պայքարը նաև Ուրֆա (Ուռհա, Եդեսիա) քաղաքում։ Ուրֆայի հայերը, որոնց թիվը կազմում էր 35 հազար (ընդհանուր բնակչությունը՝ 100.000 էր), ականատես լինելով Ուրֆայի վրայով բազմաթիվ հայերի աքսորին դեպի Միջագետքի ավազուտները, մերժեցին զենքը հանձնելու և իրենց հայրենի բնակավայրերը թողնելու թուրքական իշխանությունների պահանջը։ Նրանք որոշեցին դիմել ինքնապաշտպանության։ Մարտերը ղեկավարում էր երեսնամյա Մկրտիչ Յոթնեղբայրանը, որի զինակիցներն էին Հարություն Ռասթկելենյանը, Հովհաննես Իմիրզյանը, Խորեն Քյափելյանը, Հարություն Սիմյանը, Լևոն Եղբերլերյանը, Արմենակ Արթուրյանը։ Կազմակերպված մարտական ջոկատները 1915 թ. սեպտեմբերի վերջին ջախջախիչ հարված հասցրին Ուրֆայի հայկական թաղի վրա հարձակված թուրք հրոսակներին և ստիպեցին նրանց խուճապահար ետ նահանջել։

Չնայած փաշայի հրամանով Ուրֆայի դեմ 5 հազարանոց զորամաս և թնդանոթներ բերվեցին Հալեպից՝ Ֆահրի փաշայի հրամանատարությամբ, որի տեղակալն էր գերմանացի սպա Քոունտ Վոլֆ Ֆոն Վոլֆհսկահրենը։ Թնդանոթաձգությունը ղեկավարում էր գերմանացի գնդապետ Ֆոն Էկսֆելլը։ Ուրֆացիների հերոսական ինքնապաշտպանությունը տևեց 26 օր՝ սեպտեմբերի 29-ից մինչև հոկտեմբերի 24-ը։ Քաղաքի հայոց թաղի վրա անընդհատ շարունակվում էր թնդանոթաձգությունը, քարուքանդ էին արվում ինքնապաշտպանների դիրքերը։ Սակայն հայկական ջոկատները չէին ընկճվում, շարունակում էին ետ մղել թշնամու գերազանց ուժերի գրոհները։ Ֆահրի փաշայի հրոսակները, մեծ զոհեր տալով, շրջապատեցին հայկական թաղը և նորից անցան գրոհի։ Ուրֆայի հայ հերոսները որոշել էին շղթել իրենց դիրքերը, պայքարել վայրագ թշնամու դեմ մինչև վերջին շունչը։ Տղամարդկանց հետ միասին հերոսաբար կռվում էր նաև կանանց երեք ջոկատ։ Վիրավոր, գերի ընկած թուրք սպա Յուսուֆը վկայում է, որ աքա հագած ու զինված հայ կանայք կռվում էին «առասպելական հերոսների նման, որ երբ միտքս կիյնան, ոսկրներս իսկ կսարսռան»[83]։

Ի վերջո, թուրք հրոսակներին, բավական զոհեր տալուց հետո, հաջողվեց ներխուժել հայկական թաղը և հաշվեհարդար տեսնել ողջ մնացածների հետ։ Նրանք սրի քաշեցին գրեթե բոլորին, իսկ 120 զեկավարների կախաղան բարձրացրին։ Ինքնապաշտպանության ընդհանուր ղեկավար Մկրտիչ Յոթնեղբար-

---

83 Տե՛ս Ս. Ավետյան. Հայ ազատագրական ազգային հիսնամյա (1870—1920) հուշամատյան և զոր. Անդրանիկ, Փարիզ, 1954, էջ 330։

յանը, որը ծանր վիրավոր էր, վերջին րոպեին թշնամու ձեռքը չնկնելու համար ինքնասպանություն գործեց։

Ուրֆացիների դահիճ Ֆահրի փաշան, որը մեծ զոհերի գնով միայն կարողացավ կոտրել հայերի հերոսական ինքնապաշտպանությունը, ստիպված էր խոստովանել. «Ինչ կլինի մեր վիճակը, եթե այս ծանր օրերին մի քանի Ուրֆաներ մեր՝ դեմ այսպես ծառանային»[84]։

Ընդհանուր առմամբ այն վայրերում, ուր հայերն իրենց կյանքը փրկելու համար զենքի դիմեցին, զգալիորեն ավելի քիչ տուժեցին, քան երբ անտրբտունջ կատարում էին թուրքական իշխանությունների կարգադրությունները։

Թուրքիայի պաշտոնական պատմագրությունը այդ բոլորից հետո հանդգնում է արդարացնել 1915—1916 թթ. երիտթուրքերի հայաջինջ քաղաքականությունը։ Թուրք բուրժուական պատմաբանների կարծիքով ոչ-մահմեդական ժողովուրդները, այդ թվում և հայերը, չպետք է պայքարեին իրենց աղատության համար։ Արհամարհելով պատմական հայտնի փաստերը, որոնք անհերքելիորեն վկայում են թուրքական սուլթանների վարած հարստահարիչ ու ջարդարարական քաղաքականության մասին, նրանք պնդում են, որ թուրքերը երբեք ամբողջ մի ազգի նկատմամբ բռնություն չեն գործադրել, որ իրենց դրոնը բռնի չեն պարտադրել Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ ընկած ժողովուրդներին[85]։

Թուրք պատմաբան Էսատ Ուրասը, անդրադառնալով 1915—1916 թթ. դեպքերին, գրում է, որ թուրքերի կողմից 600—800 հազար կամ նույնիսկ մեկ միլիոն հայ ոչնչացնելու մասին հղած տեղեկություններն ընդհանուր ոչինչ չունեն իրականության հետ։ Ընդհակառակը, պնդում է պատմության այս կեղծարարը, հայերի կողմից սպանված մահմեդականների թիվն ավելի մեծ է[86]։ Հեղինակը ջանք չի խնայում ապացուցելու, որ իբր հայ ազգաբնակչության ոչնչացման վերաբերյալ թուրքական կառավարության կողմից նախապես մշակված ծրագիր չի եղել։

Պատմաբաններ Հիմմեթ Բայուրը, Ահմեդ Էմին Յալմանը և ուրիշներ երիտթուրքական կլիկին հայկական գենոցիդի հարցում արդարացնելու նպատակով դիմում են սուլթանական կառավարության և երիտթուրքական կուսակցության ղեկավարների կողմից 1916 թ. Կ. Պոլսում հրատարակած կեղծ փաստաթղթերից կազմած «Հայկական կոմիտեների նպատակներն ու ապստամբական շարժումը սահմանադրության հռչակումից առաջ և հետո» ժողովածուին։ Մասնավորապես նրանք վկայակոչում են Թալեաթի պատասխանն Անտանտայի տերությունների նոտային՝ հայկական կոտորածների վերաբերյալ։ Հիշյալ պատասխանում թուրքական կառավարությունը փորձում էր համաշխարհային հասարակական կարծիքից թաքցնել հայ ժողովրդի մեծագույն աղերգությունը։

Հիմմեթ Բայուրն իր աշխատության մեջ, հետևանքը որպես պատճառ ներկայացնելով, գրում է, որ երիտթուրքերի կիրառած պատժիչ միջոցառումները թելադրվում էին հայերի ապստամբությամբ Վանում, Բիթլիսում ու Շա-

---

[84] Տե՛ս «Ուրֆայի հերոսամարտը» («Գրական թերթ», № 16, 1965, ապրիլի 16)։

[85] *Sadri Maksudi Arsal*, Ikinci Türk Tarih Kongresi, s. 1062, 1074, 1092.

[86] *Esat Uras*, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ankara, 1950, s. 617.

տախում[87]։ Այնուամենայնիվ Բայուրը ստիպված խոստովանում է, որ «Հայկական ապստամբության «ճնշման ձևը» պատմության շատ տխուր էջերից է»։ Երիտթուրքերի գործադրած վայրագ միջոցառումները Հիքմեթ Բայուրը բնութագրում է որպես հարկադրական քայլեր, որոնց նրանք ստիպված էին դիմել պետությունը փրկելու համար[88]։

Թուրք մյուս պատմաբանը՝ Թևֆիք Բրյիքլրօղլուն նույնպես ենթադրում է պատմական փաստերը։ Ամերիկյան պատմաբան Ֆիշերի «Մերձավոր Արևելքի պատմություն»[89] գրքի մասին գրած իր գրախոսականում նա պաշտպանում է հեղինակի այն կարծիքը, որ Վանի ու Կարինի վիլայեթներում բնակվող հայերը 1915 թ. զենքի դիմեցին ռուսական զորքերին օգնելու համար[90]։

Ահմեդ Էմինը, փորձելով հերքել Մանդելշտամի այն մեղադրանքը, որ հայերի մտքում անգամ չի եղել ապստամբություն բարձրացնել թուրքական կառավարության դեմ և որ նրանք զենքի դիմեցին միայն այն ժամանակ, երբ նրանց անխուսափելի մահ էր սպառնում, գրում է. «Հայերի վարքագիծը լիովին արդարացնում էր նրանց աքսորելը»[91]։ Սակայն իր գրքի մի այլ տեղում նա ակամայից բացահայտում է Հայկական հարցում երիտթուրքերի հետապընդած իսկական նպատակները։ «Հայերին արտաքսելը, նշանակում էր հայկական փոքրամասնության վերացումը Թուրքիայում։ Ֆիզիկական լրիվ բնաջնջման կողմնակիցները մատնանշում էին, որ հայկական խիտ ազգաբնակչությունն արևելյան շրջաններում վտանգ է ներկայացնում Թուրքիայի բուն գոյությանը, ուստի և հարկավոր է վերացնել այդ վտանգը...»[92]։

Օսմանյան կայսրության պարտությունից և Անտանտայի պետություններին հետ 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Մուդրոսում զինադադար կնքելուց անմիջապես հետո, երիտթուրքական պարագլուխները փախան արտասահման։ Մի շարք երկրների առաջադեմ շրջանները պահանջեցին հայ ժողովրդի սպանդի կազմակերպիչներին պատասխանատվության ենթարկել։ 1919 թ. փետրվար ամսին Ստամբուլում ռազմական տրիբունալը լսեց նրանց գործը։ Դատավարությունը տևեց շուրջ 6 ամիս։ Ռազմական տրիբունալը 1919 թ. հուլիսի 6-ին որոշեց Թուրքիան պատերազմի մեջ ներքաշելու և հայերի տեղահանման ու ջարդերի համար հեռակա կարգով մահվան դատապարտել գլխավոր հանցագործներին՝ մեծ վեզիր և ներքին գործերի մինիստր Թալեաթին, ռազմական մինիստր Էնվերին, ծովային մինիստր Ջեմալին, լուսավորության մինիստր, երիտթուրքերի կուսակցության գլխավոր քարտուղար դոկտոր Նազիմին[93]։

Ժողովրդական վրիժառուները դատաստան տեսան արևմտահայերի արյունի և ջարդերի կազմակերպիչների հետ։ 1921 թ. մարտի 15-ին Սողոմոն Թեհլերյանը Բեռլինում ատրճանակի կրակոցով սպանեց Թալեաթ փաշային։

---

87 *Bayur Yusuf Hikmet*, Türkiye Devletinin Dış Siyasası, Istanbul, 1938, s. 37.

88 Նույն տեղում, էջ 6։

89 *S. N. Fisher*, The Middle East. A. History, New-York, 1959.

90 „Belleten" (Türk Tarih Kurumu), c. XXIV, s. 94, Ankara, 1960, s. 326—327.

91 *Emin Ahmet*, Turkey in the World War. London, 1930, p. 215.

92 Նույն տեղում, էջ 152։

93 *ՏՀՀ ԶՈՍՀ ԿԳԳԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 237, թ. 51—61։ Տե՛ս նաև* «Геноцид...», стр. 470, 518.

1921 թ. հունիսին Բեռլինում տեղի ունեցավ Սողոմոն Թեհլերյանի դատավարությունը, որը լայն արձագանք գտավ ամբողջ աշխարհում։ Դատական նիստերին հրավիրված վկաների ցուցմունքները և բերված փաստաթղթերը լիովին հաստատեցին, որ երիտթուրքերի պարագլուխները, և հատկապես Թալեաթ փաշան, հանդիսացել են արևմտահայության բնաջնջման կազմակերպիչները։ Դատարանը Սողոմոն Թեհլերյանին լրիվ արդարացրեց[94]։

1921 թ. Թբիլիսում տեղորի ենթարկվեց նաև Ջեմալ փաշան։ 1921 թ. Էնվեր փաշան Միջին Ասիայում, գլխավորելով բասմաչների պայքարը Կարմիր բանակի դեմ, երազում էր իրագործել իր ցնորամիտ պանիսլամական, պանթուրքական՝ Մեծ Թուրան ստեղծելու պլանները։ Կարմիր բանակը ջախջախեց բասմաչներին, իսկ նրանց պարագլուխ Էնվերը Աֆղանստան փախուստի դիմելու պահին սպանվեց։ 1922 թ. ապրիլի 17-ին Բեռլինում Արամ Երկանյանը, Արշավիր Շիրակյանի հետ տեղորի է ենթարկում Բեհաէդդին Շաքիրին և Ջեմալ Ազմիին։ Թուրքիայի վարչապետ Սաիդ Հալիմ փաշան սպանվեց Հռոմում 1921 թ. դեկտեմբերի 6-ին Արշավիր Շիրակյանի կողմից։

5. ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Թուրքական լաթաղանից փրկված արևմտահայության բեկորները սփռվեցին աշխարհով մեկ։ Օսմանյան կայսրության մեջ բնակվող 2,5 միլիոն հայ ազգաբնակչությունից կենդանի էր մնացել ընդամենը 850 հազար մարդ։ Դրանից 200 հազարը կարողացել էր մի կերպ պահպանել իր գոյությունը Թուրքիայում, մոտ 200 հազարը՝ պերազանցապես կանայք ու երեխաներ, բռնի կերպով մահմեդականացվել էին, 250 հազարը՝ ապաստանել էր Ռուսաստանում ու Անդրկովկասում, իսկ 200 հազարը՝ տարապում էր Միջագետքի ու Սիրիայի ճամբարներում[95]։ 1916—1917 թթ. տարագիր հայերի մեծ մասը Միջագետքից ու Սիրիայից հանգրվանեց Լիբանանում, Եգիպտոսում, Ֆրանսիայում, ինչպես նաև Հարավային ու Հյուսիսային Ամերիկայում և այլուր։ Այդպես ստեղծվեց հայկական սփյուռքը։

Կովկաս ու Ռուսաստան գաղթեցին ալաշկերտցիները, հին բայազետցիները, վանեցիները, մշեցիները և ուրիշներ, որոնց թիվը ի հաշիվ նաև Կարսի, Արդահանի ու Արդվինի շրջաններից փախած հայերի, աստիճանաբար ստվարանալով, 1918 թ. հասավ կես միլիոնի։ Ռուսաստանում ապաստանած արևմտահայ գաղթականների մեծ մասը տեղավորվել էր Արևելյան Հայաստանում։ Սովը և համաճարակն օրեցօր նոսրացնում էին գաղթականների շարքերը։ 1915 թ. միայն օգոստոս ամսին Էջմիածնում քաղցի ու համաճարակի զոհ դարձան 4597 մարդ։ «Մեր գոյությանը սպառնացող թշնամու արհիվիրքներեն հետո,— գրում էին Երևանի գաղթականները,— այսօր ապրուստի ու եղանակի պահանջներն ավելի քան վտանգավոր կերպարանք ստացած են... Անոթի ու մերկ, անտուն ու անտեր ժողովուրդը, ներկա եղանակի խստություններու մեջ, ձգած է իր բախտին ու ասոր քմահաճույքին»[96]։

---

94 Դատական պրոցեսի մասին մանրամասն տե՛ս «Դատավարություն Թալեաթ փաշայի»։ Սղագրական զեկուցում, Վիեննա, 1921։

95 J. Lepsius, Deutschland und Armenien... S. LXV.

96 «Մշակ», 1916, 27 դեկտեմբերի, № 289։